

# Glemselens rom og erindringens sted

## Skalering av industriell kulturarv i Odda og Tyssedal

Peter Forrás

Vestland fylkeskommune, seksjon for kulturarv

Epost: peter.forras@vlfk.no

### Abstract

During the last decades a more holistic approach to heritage has made its way into cultural heritage management in the Nordic countries. Attention has shifted from the architectural or historical value of single buildings, and monuments, to a broader understanding of the heritage values of landscapes, historic urban environments and large-scale technical systems. The idea of cultural environment (“kulturmiljø”) has partly substituted and partly supplemented existing object-centered approaches to cultural heritage. Among other things, this entails an understanding of heritage through concepts drawn from the field of geography, such as setting, site or locality – and in particular the idea of place seems to be essential for upscaling heritage. However, this “spatial turn” – or rather “placial turn” – in cultural heritage management seems indifferent to how place unlike space plays into scaling in very different ways, and in general pays a minimum of attention to how heritagization is dependent upon spatial practices and scaling. Drawing on a case study of the heritagization of the twin industrial towns Odda and Tyssedal in western Norway, this paper examines how space, place and scaling are implicated in the construction of cultural memory of large-scale industrial heritage. The paper outlines how place became a core concept underpinning the turn from objects to cultural environments, and based on the spatial scale of industrial heritage in Odda and Tyssedal discusses how space can be brought back into the discourse on heritage.

### Introduksjon

Denne artikkelen skal handle om det jeg vil kalle en romlig – og stedlig – vending i kulturminnevernet, og om begreper og praksiser i kulturminneforvaltningen den kommer til uttrykk i. Fra kulturforskningen er det velkjent at forestillingene om hva kulturminner er og hvilken verdi de har, endrer seg. Gjennom kulturminnevernets historie festes og flyttes oppmerksomhet; om inn-

skrifter og monumenter, om bygninger, ruiner og antikviteter, om oldsaker og arkeologi, om byggekunst, kirker og middelalder, om folkelig byggeskikk og nasjonalromantikk, og videre til sammenkoblingen av kulturminner med miljøvern (Christensen 2011; Eriksen 2014; Lidén 1991; Hjemdahl 2023). Den siste i rekken av slike forvandlinger er bevegelsen fra en mer objekt- eller (kunst)verksfokusert forståelse av kultur-

### Keywords:

- place
- space
- scaling
- industrial heritage,
- heritage geographies

minner, til å vise kulturminner som del av større miljømessige, stedlige og romlige sammenhenger. Ett av de viktigste uttrykkene for dette er dreiningen av kulturminneforvaltningens begrepsbruk og praksis mot kulturmiljø og kulturlandskap. Kulturlandskap har vært et tema siden rundt 1970-tallet, mens kulturmiljøbegrepet kom i bruk i forvaltningen rundt 1990. Den siste stortingsmeldingen om kulturminnepolitikken fra 2020 konsoliderte denne linjen; «Kulturmiljøbegrepet understreker betydningen av helhet og sammenheng [...]» (Regjeringen 2020:7). Nå kan kulturminner være hele byområder, tettsteder, gårdsmiljøer, kystmiljøer og landskapsområder.

I dette ligger det at kulturminneforvaltningen i langt større grad knytter an til geografiske begreper om sted, landskap og rom, noe som også har innflytelse på hvordan fortidsdimensjonen ved kulturminner blir forstått. Kulturminneforvaltningens praksis dreier seg både om verdisetning av kulturminner som fortidsminner, men vel så mye dreier den seg om lokalisering og avgrensning omfanget av kulturmiljøer og kulturlandskap. Og når fortiden forstås gjennom et sted eller område, har avgrensning en direkte implikasjon for hvordan fortiden forstås. En vesentlig komponent i minnekulturen blir da å markere og avgrense geografisk rom, eller som Laurajane Smith skriver i *Uses of Heritage*, så er *avgrensbarhet* en betingelse for å betrakte et område som kulturarv, det må kunne skilles klart fra omgivelsene for å stå frem som kulturarv (2006:75). All materiell kulturarv er på et sted eller i et rom, men som noe avgrensbart dreier den seg også *om sted* og *om rom* som uttrykk for kultur, en egen kulturarvens geografi kunne man si (Graham, Ashworth og Tunbridge 2000). Det er dette jeg vil utforske nærmere her; hva innebærer romlig skalering av kulturminner, hvilken forståelse

av rom er det snakk om og hvordan står den i forhold til forståelse av sted, og har kulturminneforvaltningen plass til minner om (sporene etter bruken av) rommet?

Mer spesifikt er det forbindelser mellom minnekultur og romlige praksiser omkring moderne industriell kulturarv som er temaet for artikkelen. Denne byr på særskilte utfordringer som kulturarv. Som Sverker Sörlin skriver, så ser industriens storskalasystemer og romlige modernisme ut til å være marginalisert i det kollektive minnet på grunn av kulturminneforvaltningens «[...] objektsfixerade praktik» (2003:300). Industriens romlige systemer er for store og komplekse, og ser ifølge ham snarere ut til å være et «glemselens landskap», enn erindringsens. Grensedragninger rundt industrielle landskap innebærer både at noe synliggjøres og noe annet skjules, noe holdes fast i erindringen og noe annet glemmes. Jeg skal diskutere skalering av industriell kulturarv på et mer avgrenset empirisk grunnlag ved å ta tettstedene Tyssedal og Odda i Indre Sørfjorden i Hardanger som eksempler på ekspansjon av det sosiale og produksjonsmessige livets romlige skala, såkalt tid-rom kompresjon, og undersøke «rommet for rom» i minnekulturen rundt disse stedene (Harvey 1990). Tyssedal og Odda er tvillingsteder som sammen danner et sterkt symbol for historien om utviklingen av kraftkrevende industri i Norge fra omkring 1900. Fra omkring midten av 1980-tallet har stedene blitt innlemmet i ulike former for vern og slik blitt et kulturminne eller kulturmiljø hvor en del av vår tids kulturelle erindring, og glemsel, om modernisering og industrialisering utspiller seg.

Skalering av kulturarv i Tyssedal og Odda er noe som først og fremst artikuleres av kulturarvs- og planleggingsaktører på regionalt og nasjonalt nivå; kommune, fylkeskommune, Riksantikvaren og rådgi-

vende arkitektfirmaer. Derfor konsentrerer jeg meg om hva som ligger i eksperttilnærmingen til kulturarv på disse stedene; om avgrensningsmekanismer der, stedsbegrepet, hvordan representasjon av sted og rom blir til gjennom et visst språk og bestemte kunnskapsteknikker, og hvilken virkning dette har på kulturell erindring og glemsel om industri (Smith 2006:75). Det foreligger et omfattende dokumentmateriale som viser utviklingen av kulturminneforvaltning i Odda og Tyssedal fra omkring 1980 og frem til i dag. Tyssedal og Odda er dels fredet etter Kulturminneloven og dels vernet etter Plan- og bygningsloven, prosessen rundt dette er tilgjengelig gjennom rapporter, planmateriale og fredningsvedtak. I tillegg vil jeg bruke veiledere, metodedokument, kart og strategier som er utarbeidet av Miljøverndepartementet og Riksantikvaren, som viser sammenhenger mellom skalering av kulturarv i Odda og Tyssedal spesifikt, og fremveksten av en stedstenkning i forvaltningen mer generelt etter rundt 1990. I siste del av artikkelen skal jeg se mer historisk på skaleringen av Tyssedal og Odda ved å se på hvordan industrien i Indre Sørfjorden tidlig på 1900-tallet opererte ut fra storskalalogikk, og hvordan dette passer med kulturminneforvaltningens skaleringer av det samme fra 1980-tallet og fram til i dag. Den siste delen er i hovedsak basert på historisk litteratur om utviklingen av industri i Odda og Tyssedal.

### **Teoretiske perspektiv og tidligere forskning**

I artikkelen *Heritage and scale: settings, boundaries and relations*, viser kulturarvsvorskeren David C. Harvey at skala er noe som *gjøres* gjennom praksiser, og ikke er et på forhånd eksisterende romlig hierarki, i form av for eksempel lokalt, regionalt, nasjonalt eller globalt nivå (2015). En ting er at kulturarv blir tildelt en verdi og tilhørighet ut fra et

verdihierarki mellom lokale, regionale og nasjonale kulturminner, slik praksis er i kulturminneforvaltningen i Norge. Men avgrensninger og hierarkier mellom skalnivåene er noe som *gjøres* gjennom tolkning og praksiser, og må slik betraktes som en kulturell konstruksjon (Kähkönen og Lähdesmäki 2019). Dette synet på skalering er overført fra allmenn geografisk teori som i utgangspunktet ikke er knyttet til kulturarvsproblematikk. En av de sentrale teoretiske forutsetninger for en praksisbasert forståelse av skalering finner vi hos Neil Smith som sier at skaleringer til visse stykker absolutte, «naturlige» rom fremkommer som en del av et relativt *produisert* rom, og da primært ut fra mobilitet, transport og kommunikasjonsteknologi (Smith 2010:116). David C. Harveys tematisering av skala støtter seg på tilsvarende logikk for å formulere en forståelse av sted og rom som noe relativt til praksiser innenfor kulturarvsfeltet (Harvey 2015: 583). Forenklet innebærer en slik praksisbasert forståelse av sted og rom – og dermed minnet om det – at det er åpent og uavgrensbart mot tilstøtende skalnivåer.

Ved å forankre undersøkelsen av skalering av kulturarv i Odda og Tyssedal i dette perspektivet inntar jeg også en mild kritisk posisjon når det gjelder teoretiske forutsetninger for den stedlige og romlige vendingen i kulturminnevernet. Et element i dette vil være det som har blitt kalt *beholderoppfatningen* av sted og rom. Med *beholderoppfatning* mener jeg en tilnærming til sted og rom som for det første behandler disse som noe klart avgrenset og avgrensbart mot omgivelsene, og for det andre ser på sted eller rom som tilfeldig i forhold til innholdet. Et sted kan da avgrenses på kart ved å trekke en strek rundt en gruppe bygninger, anlegg eller en topografisk form. Stedet blir redusert til en tom beholder med et tilfeldig innhold, og skalnivåer kan tilsynelatende

enkelt avgrenses i seg selv og i forhold til hverandre. Videre blir det som holder et sted sammen de rent fysiske, bygningsmessige eller topografiske egenskaper, mens sosiale og kulturelle prosesser ikke regnes til *steds-kvaliteter* eller *stedsidentiteten* i det hele tatt (Sæter 2005:143). En beholderoppfatning kan gi inntrykk av at stedet har en enkel romlig avgrensning, men et sted skal heller sees på som et møtested, der ulike forbindelser, bevegelser, romlige praksiser og steds-erfaringer ligger lagvis over hverandre (Massey 1994:163; Massey 2005:130–131). Steds-erfaringer henter stoffet sitt fra romlige skalaer utover det partikulære stedet den utspiller seg på for øyeblikket, slik at sted ikke kan beskrives bare ut fra stedet selv, men må plasseres inn i større romlige sammenhenger (Massey:1991). Dessuten kan et sted inngå i flere romlige sammenhenger samtidig, og påvirkes av lokale, regionale, nasjonale og eller globale rom på en og samme tid (Brenner 2019; Brenner 2001). Kort sagt er en beholder avhengig av en tett avgrensning fra omgivelsene, men ideen om avgrensbarhet er vanskelig å opprettholde dersom sted er mer enn areal, topografi og bygninger (Casey 2007).

Kritikken av beholderoppfatningen av sted og rom er opprinnelig utviklet innenfor marxistisk inspirert samfunnsgeografi. (Harvey 1982:338–339). Senere har den blitt tatt i bruk i kulturhistorisk forskning om stedsbruk og romlige praksiser, og gitt deler av den bredere teoretisk forankring. Kulturhistorikeren Niels Kayser Nielsen skriver i en artikkel om monumenter, offentlige plasser og kulturarv at beholderoppfatningen av sted og rom med fordel kan erstattes med «[...] idén om rummet som en utvæxlingszon stadd i permanent föränderlighet [...] Plats och rum är inte statistiska kategorier, utan något som sker – och äger rum [...]» (Nielsen 2007:146). For egen del

vil jeg her understreke at denne måten å se tingene på ikke legger opp til en kategoriforskjell mellom sted og rom, slik mer fenomenologisk orientert stedstenkning har en tendens til å gjøre (Casey 2001). Begge knyttes sammen gjennom praksiser og skaleringer. Likevel er det en forskjell på om en vektlegger sted eller rom. Med utgangspunkt i sted vektlegges tolkning og erfaring av konkrete bygde materielle element, mens en med utgangspunkt i rom vil vektlegge rommet som et medium for sosiale strukturer. Vektlegges stedet vektlegges det erfaringsnære og tilhørighet, vektlegges rommet ser vi i utgangspunktet etter det dynamiske, flyktige og mobile i vårt liv i samfunnet.

Som jeg skal vise i artikkelen vil en vektlegging av sted fremfor rom innebære en prioritering av visuell persepsjon hvor skalering da etableres gjennom å identifisere synlige avgrensninger i form av bebyggelsesstrukturer, landskapstrekk og naturområder. Jeg vil argumentere for at den stedlige og romlige vendingen i kulturminneforvaltningen primært var og er en *stedlig* vending, som i seg selv disponerer for at innsirklingen av *hvor* kulturarven er, rettes mot synlige trekk *ved* stedet *sett fra* stedet. I denne forstand tenderer kulturarven som et stedlig fenomen, å være gitt på forhånd gjennom stedet slik det blir sett, heller enn at relasjoner til sted selv blir gjenstand for historisk analyse. For å korrigere skaleringer av industriell kulturarv skal jeg derfor trekke inn et mer samfunnsgeografisk begrep om rom, og om romlig praksis. Avgrensningen av stedet, relasjoner mellom steder, eller forholdet mellom steder og områder, må da forstås ut fra romlige praksiser. (Lefebvre 1991:38–39; Simonsen 2010). Det er hvilke romlige praksiser som historisk har karakterisert et felt som må styre hvilke skaleringer som gjøres av feltet som kulturarv i ettertid. Skaleringer av kulturarv må være spesifikk

for den typen romlig praksiser eller felt det har vært snakk om – her industri.

### **Industristeder og industriarv**

Tyssedal og Odda er to industristeder i Indre Sørfjorden i Hardanger som vokste frem i tiden rett etter 1900. Første byggetrinn av kraftverket A/S Tyssefaldene ble ferdigstilt i 1908, samme året ble karbidfabrikken Alby United Carbide Factories Ltd (seinare Odda smelteverk) i Odda startet opp. I 1917 ble aluminiumfabrikken DNN etablert i Tyssedal, og i 1928 starta Det Norske Zinkkompani opp produksjon av zink på Eittheimsneset i Odda. Tyssedal og Odda var, og er, to adskilte steder som likevel er tett forbundet funksjonelt og romlig gjennom fremstilling av elektrisk kraft på det ene stedet og bruk av kraften til elektrometallurgisk industri på det andre. Lokaliseringen av industri i området var primært knyttet til vannkraftressursene i Tyssovassdraget, og siden et regionalt el-system for Vestlandet ikke ble bygget ut før fra 1955 måtte industriell bruk av elektrisiteten finne sted nær kraftkilden (Skjold og Thue 2007; Byrkjeland 2007). Industristedenes geografi hang ikke bare sammen med lokaliseringsfaktorene, men var fra starten knyttet til større romlige nettverk gjennom tilførsel av råstoffer som kull og koks og kapital, fra utlandet. Tyssedal og Odda var tvillingsteder og stedbunden industri i den forstand at primærressursen var vannkraft. Samtidig var de faste punkter i et større geografisk rom preget av kapitalens, råstoffenes og teknologiens mobilitet. Dette kommer jeg tilbake til i siste del av artikkelen.

Da de første tilløpene til et kulturarvsperspektiv på disse stedene kom rundt midten av 1980-tallet, var det på det som da hadde blitt en geografisk-økonomisk distinkt stedstype gjerne omtalt som «ensidig industristed», altså en stor gruppe steder

med en ensidig næringsstruktur på den ene siden, og med en by- eller tettstedsform som fulgte en etablert internasjonal grammatikk, på den andre (Hansen 1980). Ett av startpunktene for utviklingen av et kulturarvsperspektiv på Odda og Tyssedal på midten av 1980-tallet var nettopp oppfatningen av at industristedet var noe eget som sted, men da stedet slik det var sett innenfra. Odda industristadmuseum (senere Vestnorsk industristadmuseum) ble først etablert som et prosjekt i Odda kommune i 1985 og åpnet for publikum i 1989. Det tok sitt utgangspunkt i stedet gjennom et bestemt stedsbegrep, og la opp innsamlingsarbeidet og formidlingen ut fra hva Tyssedal og Odda var og innebar som industristeder. De har en «[...] annan tone og rytme [...]» enn inntrykket det nasjonalromantiske bildet av Hardanger ga (Bårtvedt 1996:68). Industristadmuseet hadde ganske klart program som museum. Det var det såkalte økomuseet som dannet museumsideologisk plattform for utviklingen av industristadmuseet, og i den var intervensjon i lokalsamfunnet viktig (Forrås 2017:332–338). En skulle skape engasjement for «[...] eigne omgjevningar [...] vise alle sider av eit miljø [...]», og målet var å «[...] bevare og utvikla heile staden [...]» (Bårtvedt 1996:68). I prinsippet ønsket en å bryte ned skillet mellom museum og samfunn, og praktisere museum ut fra kulturstoff som var i sine opprinnelige omgivelser, og virket tilbake på det slik at en kunne bygge sammenhenger mellom fortid, nåtid og fremtid. Museets økosystem var da først og fremst de stedbundne kulturelle praksiser, som det skulle ta del i og utvikle.

På steder som Tyssedal og Odda kunne en slik museumsidé gi resonans, fordi den traff på en romlig skala som var håndterlig som lokalsamfunn. Samfunnet museet skulle gripe inn i var lett å avgrense til steder som var mellomstore i befolkningstall, kom-

pakte i bebyggelsesstruktur og topografisk klart avgrenset fra omgivelsene. I og for seg trakk ikke museet i denne tidlige fasen noen grense rundt stedet/stedene gjennom å avtegne det på kart, men kulturarven ble oppskalert og avgrenset gjennom å få stedet i tale som lokalsamfunn. Det lokale her var ikke bare en lokalitet, men også en idé om at det var en dyp forbindelse mellom mennesker og konkrete steder som økomuseene skulle dyrke frem. Et eksistensielt stedsbegrep og en kritikk av stedstap, var et av hovedelementene i økomuseenes program som sådan: «Økomuseets idé er knyttet til menneskers behov for å kjenne og forstå det sted der de kanskje tilbringer mesteparten av sitt arbeids- og sosiale liv», skrev John Åge Gjestrum i en programmatisk artikkel om økomuseene i 1993 (Gjestrum 2001:37). Steder som Tyssedal og Odda passet godt inn i dette programmet både fordi de ved sin kompakte byform var klart avgrenset fra omgivelsene, og fordi de ble oppfattet som utsatte med hensyn til steds- eller meningstap i og med fraværet av historisk perspektiv på dem.

Fra omkring midten av 1990-tallet var det imidlertid kulturminneforvaltningen i tospann med arealforvaltningen som dels overtok og dels videreførte kulturarvsperspektivet på sted, men nå med langt sterkere vekt på byform, bygninger, arealer og materielle strukturer. Muligheter for å regulere områder til vern gjennom arealplaner og behandle kulturminner som en del av det ytre miljø, gjorde at planleggingsfagene fikk en ny rolle i kulturarvsproduksjonen etter 1970 (Hjemdahl 2023). I Odda og Tyssedal ledet dette frem til et stedsorientert vern som i dag består tre deler, som hver for seg danner elementer i skaleringen av kulturarv; a) fredning av bygninger og anlegg gjennom Kulturminneloven, b) vern av arealer gjennom reguleringsplaner hjemlet i Plan-

og bygningsloven, og c) listeføring av bymiljøer og kulturlandskap i Riksantikvarens registre. Jeg skal nå gjøre rede for hvordan dette tredelte vernet konkret kan knyttes til skalering.

### **Romlig skalering gjennom fredning, regulering og listeføring**

Odda smelteverk ble lagt ned i 2003 og fredet i 2011. Fredningsprosessen var preget av konflikt mellom Riksantikvaren/Fylkeskonservator og deler av lokalsamfunnet. (Ågotnes m.fl. 2014). Fredningen av bygninger og anlegg i Tyssedal i 2000 kom som følge av at Oksla kraftverk i 1980 overtok det meste av fallet til kraftverket Tyssø 1. Kraftverket stod da tomt noen år før Industristadmuseet ble etablert der i 1985. Fredningsprosessen i Tyssedal på 1990-tallet var uten vesentlig konflikt. I Odda er det i tillegg til fredning etter Kulturminneloven, vern av flere bygninger og deler av tomten til gamle Odda Smelteverk gjennom Plan- og bygningsloven, mens gjeldede reguleringsplan for Tyssedal er fra 1964 og er uten slike vernebestemmelser. Det tredje elementet av vern er listeføring som bymiljøer og kulturlandskap av nasjonal interesse, og omfatter Tyssedal og Odda i sammenheng med hverandre. Dette kom på plass gjennom Riksantikvarens NB!-register og KULA-register i henholdsvis 2012 og 2016. Listeføringen i KULA-registeret operer med den største avgrensningen av kulturmiljøet, med et område på om lag 300 kvadratkilometer som regnes som et historisk industri-landskap. Etableringen av dette vernesystemet i Tyssedal og Odda innebærer ulike former for skalering av kulturarv jeg nå skal kommentere nærmere.

Fredningene er karakterisert av å være et utvalg av bygninger og anlegg, som fremhever teknologi og produksjonsprosesser på

stedene; elektrisitet i Tyssedal og karbid i Odda. Fredningen av Tyssedal kraftverk omfatter funksjonelle elementer i kraftproduksjonen; kraftstasjonsbygningen, verkstedbygningen, rørgaten, fordelingsbassenget og inntaksdammen. I Odda omfatter fredningen smelteverket en kalksteinsilo, taubane, råstofflager, smelteovn med ovns- hus, verksted, cyanamidfabrikken og Lindehuset. Fredningene retter seg mot teknologiske sammenhenger som i sin tur danner romlige sammenhenger i og bygningenes innbyrdes organisering. Dette teknologiske rommet er riktig ut fra et anleggsteknisk synspunkt, men har som konsekvens at anleggene blir frikoblet fra eksterne romlige forbindelser knyttet til tilførsel av råstoffer, energi, kapital og arbeidskraft, og utførsel av ferdige produkter. Den materielle avgrensningen av fredningen forenkler slik sett romlige skalaer og avstander innebygget i bruken av det større ressurslandskapet og av utvinning av råstoffer andre steder.

Men om noen romlige forbindelser blir nedskalert gjennom prioriteringen av produksjonsteknologiske sammenhenger, oppskaleres samtidig anleggene inn i større geografisk rom ved å omtales som deler som står for en (romlig) helhet. De fredete bygningene etter Odda smelteverk blir også forstått som en representasjon av Norge som industrinasjon. Fredningen av Odda smelteverk blir blant annet begrunnet som et «[...] handgripleg uttrykk for industrien si rolle i det norske samfunnet [...] etter 1905». Tilsvarende gjelder omtalen av Tyssedal kraftverk i fredningssaken som «[...] ett av de markante eksemplene på fremveksten av den moderne industrinasjonen Norge etter unionsoppløsningen i 1905» (Riksantikvaren 2000; Riksantikvaren 2011). I beskrivelsen av anleggene ser vi altså at det er en form for geografi i spill ved at de blir satt til å stå for historien til større en romlig

helhet – Norge. Stedene plasseres slik i et skalahierarki hvor det nasjonale rommet står øverst. På dette punktet er det da ikke industriens egen romlige praksis som følges, men det politiske rommet som styrte rammene for industrien. Denne formen for skalering gjennom innordning er kjent fra andre kulturarvssteder (Harvey 2015:579). Fredningenes romlige skalering av kulturminnene er altså noe som dels gjøres gjennom et utvalg av materielle strukturer på stedet, og dels gjennom verbal fremstilling av stedene hvor en forutsetter at de materielle strukturene blir lest metonymisk.

Fredningene er imidlertid som nevnt bare ett element i vernet av Tyssedal og Odda. Ser man på listeføringen av industriarven gjennom NB! og KULA endrer skaleringene seg. Etableringen av registrene var et initiativ fra Riksantikvaren, og ble gradvis rullet ut 1999–2006 som et tillegg til fredning fordi man mente at vern av byer og steder krevde en mer arealrettet og helhetlig tilnærming (Evensen 2009). Ved å lage et register i kombinasjon med en metodikk for kulturhistoriske stedsanalyser, ville kommunene kunne innarbeide områdene i egen arealplanlegging. Registeret var opprinnelig delt i to, en del for kulturmiljøer i byer og tettsteder, og en annen for kulturlandskap. I 2023 ble det slått sammen til ett register. Listeføringen førte inn en ny og annerledes tilnærming enn fredningene, ved at de skulle bygge på begreper om romlige og miljømessige sammenhenger i by, sted og landskap. Registrene var tett knyttet til kulturhistoriske stedsanalyser hvor en skulle avdekke «[...] utviklingsprosessens uttrykk og avtrykk i landskapet og omgivelsene på ulike geografiske nivå [...]» (Riksantikvaren 2009:16). I oppsettet for de kulturhistoriske stedsanalysene generelt delte man de ulike nivåene inn i overordnet nivå, bymessig nivå, områdenivå og bygningsnivå. Ved lis-

teføringen av Tyssedal og Odda i NB!-registeret var det i praksis områdenivå og bygningsnivået som ble synliggjort. I Tyssedal er to områder avmerket i kartet/kulturminne-databasen. Hovedgrunnlaget er primært bygninger og arkitekturhistoriske klassifikasjoner av disse, som det er trukket en grense rundt slik at de blir en del av et område. I Odda er det smelteverket som samling av bygninger og teknisk infrastruktur utgangspunktet, her er det avgrenset ett området rundt smelteverket og ett rundt kaianlegget. Også her blir det avmerkede området mer en måte å samle bygninger og anlegg, enn en fremstilling (av spor etter) industriens romlige skalering og praksis.

I listeføringen av Indre Sørfjorden som KULA-landskap trer den romlige skalaen ved industriarven til dels frem som en selvstendig dimensjon ved industrialisering, og ikke bare som et område eller en beholder for noe annet (bebyggelse) som er det «egentlige» kulturminnet. Ved at deler av vannkraftmagasinene i fjellene vises innenfor sammen område som Tyssedal der kraftverket ble bygget og med Odda der industrianleggene ble bygget først, synliggjøres industrialiseringen som noe knyttet til et større rom. I utgangspunktet vektlegger Riksantikvarens listeføring i KULA jordbrukslandskapene, men tar også landskapsperspektivet inn i andre felt som industri, by, samferdsel eller forsvar (Riksantikvaren 2018:4). KULA-registeret skulle ta utgangspunkt i at landskap er «[...] en helhet av natur og kultur [...]», men i tillegg er det en klar romlig logikk i spill; «Når sammenhenger og helheter i landskapet skal vises, vil avgrensningen i de fleste tilfeller bli større enn det som er vanlig på «kulturmiljønivå». Landskap gir et større romlig perspektiv enn kulturmiljø» (Riksantikvaren 2018:6). Når det gjelder romlig hierarki er det en påfallende forskjell fra fredningene. Fredningene

er kjennetegnet av metonymiske forbindelse mellom bygninger og (det forestilte) helhetlige geografiske rommet Norge. Fremstillingen av KULA er derimot kjennetegnet av at landskapet viser til seg selv. Det er ikke en del av noe annet, men et selvstendig landskapsrom som har gitt «[...] perfekte vilkår for bygging av eit heilt industrisamfunn i fjordbotnen» (Riksantikvaren 2016:28).

### **Idéen om stedstap slår inn i kulturminneforvaltningen**

Ser man bredere på den kulturelle 'oppdagelsen' av steder som Odda og Tyssedal fra omkring 1990, viser det seg at det var et helt bestemt stedsbegrep som var i ferd med å etableres i kulturminneforvaltningen. Utgangspunktet for en fornyet interesse for stedsbegrepet i arealplanleggingen omkring 1990 var en kritikk av utviklingen av det fysiske miljø i tettstedene, inkludert stedsform og bebyggelsesmønster (Kulturdepartementet 1992). Tettstedenes problemer var miljøproblemer som blant annet gikk ut på at bebyggelsesmønsteret var svært spredt. Tettstedene hadde uklar og utflytende form. De mangle grøntstrukturer, bygninger og uterom med arkitektonisk kvalitet. Videre var det snakk om «stedstap», med en klar teoretisk undertone fra fenomenologisk stedstenkning. Man oppfattet tiden som preget av en stedskrise og om at det på enkelte steder hadde utviklingen gått så langt at det var «[...] vanskelig å skille stedet fra sin motsetning, ikke-stedet» (Kulturdepartementet 1992:13). Man tenkte seg også at mennesker hadde et eksistensielt behov for orientering, identifikasjon og erindring i møte med steder, og det var omgivelsene slik de fremsto i sin helhet med sin «romstruktur og karakter» som dannet utgangspunktet for diagnosen om den norske tettstedskrisen i samtiden (Miljøverndepartementet 1993:8). Gjen-



nomgående var det sterk interesse for historisk preg på tettstedene, selv om det ikke var historiske interesser eller fag som var utgangspunktet for kritikken av tettstedet på 1990-tallet. I kulturdepartementets handlingsprogram for estetisk kvalitet i offentlig miljø, senere Norsk Form, het det blant annet at «Tettstedene er blitt tradisjonsfattige, og planlegging og utbygging av det nye har tatt i bruk grove og hardhendte virkemidler som i liten grad makter å ta vare på lokalsamfunnets behov for kulturhistoriske verdier og visuelle kvaliteter» (Kulturdepartementet 1992:2).

Et lite blikk på Miljøverndepartementets veileder for stedsanalyse fra 1993 sier noe om hvilken retning en ville ta stedsutviklingen i. Her ble stedsanalyse definert som «[...] en systematisering av kunnskap for å forstå stedets historie, situasjon og fremtidsmuligheter» (Miljøverndepartementet 1993:3). Denne formen for stedsanalyse var en del av en bredere vending mot steders kvaliteter i 1990-tallets planleggingsdebatt og praksis (Tennøy og Saglie 2000). Bare et par tiår før dreide planleggingen seg om bysentra og bygdesentra ut fra hvorvidt det der var en hensiktsmessig arealbruk (Johnsen 1968). I den grad det var vernehensyn var det rettet mot naturen. Konkret innebar den nye interessen for sted på 1990-tallet blant annet at hundrevis av stedsanalyser ble gjennomført i norske kommuner. Gjennom regionale forum for stedsutvikling var det forbindelseslinjer mellom sentralt utviklet metodikk for stedsanalyse og kommuner der tettstedsforming var aktuelt. I Hordaland var det fylkessamlinger om byggeskikk og tettstedsforming hvor blant annet Odda kommune var med som deltaker (1992; 1994). Stedsanalysene hadde som regel fire hovedelementer; historisk utvikling, natur og landskap, bebyggelsens organisering, og bygningstypologi og betydningsbærende

bygninger (Miljøverndepartementet 1993). Ifølge definisjonen fra departementet skulle altså disse temaene dekke stedet i fortid, nåtid og fremtid, og det som er interessant i lys av stedsproblematikken er at det her kommer uttrykk en ny historisk forståelse av sted i forvaltningen. Planlegging handlet ikke bare om fremtidig by- eller tettstedsform og å avsette arealer til ulike funksjoner, men om å forstå stedets fortid, nåtid og fremtid i sammenheng med hverandre.

Med dette stedsbegrepet åpnet det seg en mulighet for en direkte kobling mellom kulturminneforvaltning og arealplanlegging, og en ny konstellasjon av begreper. Den historiske orienteringen av stedsanalyser ble forsterket da Riksantikvaren i 1999 utviklet en egen *kulturhistorisk stedsanalyse*, som skulle beskrive historiske strukturer samtidig som en pekte på utviklingsmuligheter på stedene (Riksantikvaren 2009:forord). I 2002 forelå et veiledningsmateriale for kulturhistorisk stedsanalyse fra Riksantikvaren, som senere ble raffinert og som nå omtales som en DIVE-analyse (Describe, Interpret, Valuate, Enable). I sin grunnstruktur er den identisk med Miljøverndepartementets stedsanalyseopplegg, siden den både skal fremstille fortidige elementer på stedet og beskrive aktuell situasjon, samt vurdere *mulighetsrommet*, altså fremtidig utvikling av stedet. I og for seg var Riksantikvaren og kulturminneforvaltningen allerede på vei mot å gi stedsbegrepet en mer sentral rolle ut fra kulturmiljøbegrepet som kom inn i Kulturminneloven i 1992. For dem var utgangspunktet for kulturmiljøbegrepet «[...] vektlegging av helheter og sammenhenger [...]», i første omgang konkretisert til å gjelde kulturlandskap, og byer og tettsteder (Riksantikvaren 1993:10). Med utviklingen av metodikk for kulturhistoriske stedsanalyser i de kommende årene, ble dette uklare utgangspunktet mer konkreti-

sert. Selv om det ikke var en uttrykkelig definisjonsmessig overlapp mellom sted og kulturmiljø, ble det dannet en ny konstellasjon av begreper hvor sted og kulturmiljø i praksis ble brukt om hverandre og forsterket hverandre.

### **Kulturhistoriske stedsanalyser i Odda og Tyssedal**

Den første stedsanalysen for Odda ble utarbeidet av et arkitektfirma på oppdrag for Odda kommune i 1997 (ARCHUS arkitekter 1997). Denne var i utgangspunktet uavhengig av formelle verneprosesser som ble aktualisert senere. Fremstillingen av Odda i denne er basert på samme metodikk og struktur som den nevnte veilederen for stedsanalyse fra Miljødepartementet og malen for DIVE-analyse som Riksantikvaren utarbeidet noen år senere. Stedsanalyse for Tyssedal ble utarbeidet i 2000-2001 av et arkitektfirma på oppdrag for Odda kommune og i samarbeid med industristadmuseet, og var indirekte knyttet til bevaringsarbeid (Stenseth Grimsrud arkitekter as 2001). Denne skulle få frem stedets historie, nåværende situasjon og peke på utviklingsmuligheter. Da denne stedsanalysen ble utarbeidet hadde fredningsprosessen for Tyssedal kraftverk pågått siden 1991. Et av momentene i prosessen var at en som et supplement til fredningen av kraftverket også burde regulere større deler av Tyssedal til bevaring, slik at virkningen av anlegget i landskapet ble sikret (Riksantikvaren 2000). Sammenliknet med stedsanalysen for Odda fra 1997 har fremstillingen av historisk utvikling fått mer plass i stedsanalysen for Tyssedal, men er i hovedtrekk lik denne. Det var også en tredje stedsanalyse som ble utarbeidet, i 2008 ble det laget en DIVE-analyse om Odda Smelteverk, i forbindelse med fredningssaken og planprosessen (Asplan Viak 2008). Her var det altså en direkte overlapp mellom stedsanalyse og kulturminne-

vern. Den fjerde analysen av stedet kom i 2014, da det ble laget en mulighetsstudie for Odda smelteverk. Denne sistnevnte rapporten er ikke i seg selv en stedsanalyse av typen skissert over, men bygger direkte på samme type stedstenkning hvor det er snakk om byutvikling basert på «stedbundne potensialer» og «[...] en helhetstenkning, som henger sammen med filosofien om stedssans [...]» (Gottlieb Paludan Architects 2014).

Fellestrekket for stedsanalysene er at de ser på stedene som *historiske rom*. Det vil si at en i fremstillingen av stedet peker på bestemte historiske sjikt i form av menneskeskapte strukturer som for eksempel gatenett, bebyggelse, grøntområder, infrastruktur, og knytter dateringer eller periodiseringer til dette. Utgangspunktet er da alltid den nåtidige situasjon – materielt sett – på stedet, men en løser denne opp i ulike lag og viser disse hver for seg eller i ulike kombinasjoner. I stedsanalysen for Odda i 1997 er det for eksempel snakk om; «1870-turisttida, 1907 – industrialisering, 1920 – vekst utenfor sentrum, 1947 – begrenset utbygging». I stedsanalysen for Odda fra 2008 gjøres tilsvarende grep, men der blir de ulike sjiktene eller romlige avtrykkene knyttet til perioder i Oddas historie (Asplan Viak 2008). I stedsanalysen for Tyssedal er sjiktene begrenset til tre; slik Tyssedal var bebygget i 1913, 1925, og i 2000 da analysen ble gjennomført. Denne metodikken betyr altså at tidsdimensjonen direkte blir avgjort av hvor grensen for det «historiske rommet» trekkes, det som er utenfor stedet rent arealmessig blir ganske enkelt utdefinert fra historien. Skaleringen av det historiske rommet har slik direkte implikasjoner for hvilken historisk tid som knyttes til stedet, 'hvor' og 'når' faller sammen.

For å utdype dette siste skal jeg kommentere DIVE-analysen for Odda fra 2008 litt mer i detalj, fordi den inneholder et

skille mellom ulike geografiske nivåer hvor effekten er at noe danner forgrunn og noe annet danner bakgrunn. DIVE-analysen for Odda skiller mellom fire romlige dimensjoner; makronivå, oversiktsnivå, lokalt nivå og detaljnivå (Asplan Viak 2008:6). Denne firedelte skaleringen gjelder i og for seg ikke bare for denne konkrete stedsanalysen av Odda, men er en del av metodikken som sådan, og brukes i en rekke stedsanalyser. Nivådelingen i analysen av Odda tilsvarer i malen for DIVE-analyse et overordnet nivå som handler om «verden utenfor», et bymessig nivå hvor en skal gi en oversikt over analyseområdets hovedtrekk, et områdenivå som skal vise analyseområdets indre organisering, og et detaljnivå som skal vise enkeltbygninger og objekter i analyseområdet (Riksantikvaren 2009:17). Av de fire skalanivåene er det de tre 'minste'; bynivå, områdenivå og delvis detaljnivået, som danner kjernen i beskrivelsen av stedet og som i praksis utgjør analysenivået. Dette er fordi det er innenfor disse skalanivåene stedet oppfattes som noe *historisk lesbart*, altså at de fortidige strukturene er direkte tilgjengelig visuelt og gjennom konkret erfaring, rett nok med den visuelle dimensjonen understøttet av kartografiske fremstillinger av ulike historiske sjikt.

Det fjerde nivået DIVE-analysen har ingen egen konkret romlig avgrensning eller tilhørende materielle strukturer, og blir definisjonsmessig og i praksis bokstavelig talt plassert i stedets marginer. Dette nivået blir i metodikken definert som kontekst for de tre nevnte konkrete skalanivåene. I DIVE-analysen for Odda blir denne konteksten også omtalt som 'verden utenfor' Odda. Konteksten har ingen definert utstrekning eller synlighet, men er de historiske periodene og utviklingstrekkene mellom 1906-1921/1921-1945/1945-1970/1970-2003. Kontekst er primært tid, og bare sekundært

rom. Det overordnede nivået eller makronivået blir slik gjort til noe mindre håndgripelig. Virkningen er at det som kalles det overordnede nivået blir en bakgrunn for de tre andre nivåene som danner forgrunn. DIVE-metodikken er slik sett uttrykk for en bestemt stedsforståelse, definert av at sted er noe som er samlet og avgrensbart – altså det som jeg innledningsvis betegnet som beholderoppfatningen av sted.

### **Odda og Tyssedal omkring 1900 – produksjonen av rom**

Med bakgrunn i dette er det mulig å si noe om hvordan stedstenkingens posisjon i kulturarvskursen også gir en særegen konstellasjon av erindring og glemsel. En enkel formel for tendensene i dette er at det som kan sees også blir erindret, mens det som er usynlig blir glemt. Som nevnt innledningsvis mener jeg at dagens kulturarvskurs er dårlig rustet til å håndtere romlige skalaer som lar mer komplekse spor etter tekniske og industrielle systemer tre frem i kulturminneforvaltningens praksis. For å gi et siste argument for dette, skal jeg nå gå videre med skillet mellom kontekst og sted nevnt over i forbindelse med DIVE-analyser. Det som med kontekst eller omverden plasseres i utkanten av stedsbegrepet i kulturhistoriske stedsanalyser, kan med utgangspunkt i et relasjonelt stedsbegrep heller bringes tilbake til kjernen av hva sted og rom var i Odda og Tyssedal tidlig på 1900-tallet. Romlig skalering ikke noe foregitt, men knyttet til historiske spesifikke produksjonsmåter og sosiale strukturer. Dersom man heller ser på steder i lys av romlige praksiser som er definerende for industriens historiske geografi, vil man lettere kunne håndtere skaleringer av industrielle kulturminner. Romlige praksiser knyttet til industri har også avsatt sine spor og kan betraktes som kulturminner, men de må

tydes med en annen optikk enn den som er mulig med beholderoppfatningen av sted.

I prinsippet betyr dette at man kan ta utgangspunkt i en samfunnsgeografisk forståelse av industrikapitalisme, hvor et vesentlig aspekt ved rommet er at det blir et produksjonsmiddel og får en varekarakter. Rom inngår i kapitalsirkulasjonen som fast kapital, og utviklingen av og innenfor steder må sees i sammenheng med dette (Smith 2010:118; Harvey, 1982:232-235). David Harvey formulerer det slik at egenskapene ved miljøet og landskapet blir en 'composite commodity', og dette danner en vare som har sin verdi 'in situ' (1982:234). Men denne situerte verdien er både av en absolutt karakter i den forstand at visse omgivelser bare finnes på ett sted – slik som for eksempel vannkraft i et gitt vassdrag – og av relativ karakter ved at bruksverdien av ett bestemt romlig element på ett sted er avhengig av andre, som fabrikkbygg, skoler, boliger, transport etc. Sted er i dette perspektivet relasjonelt og kan inngå i flere skalanivåer samtidig, som nevnt i innledningen til artikkelen. Denne romlige logikken er særlig relevant for å forstå industrihistorien etter tid-rom kompresjonen som fant sted etter omkring 1850, og dermed for hva de materielle avtrykkene etter den innebærer som kulturarv.

Anvendt på min case kan man tenke seg en rekke romlige praksiser som var i spill i og rundt industrien i Odda og Tyssedal i første halvdel av 1900-tallet: kunnskapens rom, råvarestømmenes rom, kapitalens rom og arbeidskraftens rom. Her var det bevegelse, erfaringer, skaleringer, prosesser og relasjoner mellom steder i en blanding som samlet dannet det stedlig spesifikke ved Odda og Tyssedal. Ulike romlige praksiser ga opphav til bestemte stedserfaringer, som både kunne være konsentrert om det lokale, men også inn i andre skalanivåer. Hydro-

logenes romlige praksis, ingeniørenes romlige praksis eller arbeidernes romlige praksis hadde ulik grad av mobilitet, bruk og binding til ett konkret sted. I deg sitter vi igjen med fragmenter av disse rommene, og en forståelse av de romlige praksisene kan brukes til å identifisere og tolke de materielle historiske sporene etter industrien. I prinsippet kan dette derfor brukes til å forme en kulturarvstenkning som tok sitt utgangspunkt i en mer samfunnsgeografisk forståelse av sted og rom. Av plasshensyn, vil jeg imidlertid avgrense meg til 1) å se på bruk av geografisk kunnskap som en del av industrialiseringen i Odda og Tyssedal, og 2) se på hva tilførsel av råvarer betød for den romlige organiseringen av industrien i Odda og Tyssedal.

### **Kunnskapens rom**

En av de avgjørende kunnskapshistoriske forutsetningene for etableringen av kraftkrevende industri i Indre Sørkjolen var kartografi og teknikker for geografisk representasjon av rom. I tillegg til metallurgi, maskinteknologi, elektronikk, hydrologi og kjemi, var det avgjørende å beskrive og kartlegge terreng, landskap og vannsystemer. Regulering av vann, fosser og vassdrag til et sammenhengende 'magasin' forutsatte ny kunnskap om Tyssovassdraget som en romlig størrelse. Før storskalautnyttning av vannkraft til elektrisitet var et blick på Tyssovassdraget som ett sammenhengende og regulerbart magasin irrelevant. Den kraftintensive industrien basert på vannkraft, var samtidig en arealekstensiv industri i og med at den tilgjengelige kraftmengden var bestemt av hvor stort nedbørsfeltet var og hvor godt man klarte å regulere dette som ett areal. Gjennom vitenskapelig representasjon i form av kart ble Tyssovassdraget konstituert som en sammenhengende og distinkt avgrenset romlig enhet.

Det var flere kunnskapsformer som hadde virkning på romlige praksiser – slik som elektroteknikk og kraftoverføring fra Tyssedal til Odda – men det er først og fremst kartografien som viser at rom var et selvstendig og avgjørende kunnskapsobjekt ved industriutbyggingen i Tyssedal og Odda. Etter at ekvidistante høydekurver – det vil si fremstilling av terreng med høydestreker i kart i identisk avstand fra hverandre – ble tatt i bruk i kartografien omkring 1870, endret oppmålingsteknikkene og særlig de topografiske kartene seg vesentlig (Harsson og Aanrud 2016:306–307). Det var gjennom forarbeidene for kraft- og industriutbyggingen i 1890-årene at denne formen for kartografi ble tatt i bruk i området, før denne tid var den topografiske fremstillingen av området mer omtrentlig med en karttegningsteknikk som i det vesentlige kom fra landskapsmaleriet (Forrås og Nynäs 2019:56–66). Med undersøkelsesarbeidet A/S Tyssefaldene utførte i 1890-åra fikk Tyssovassdraget en koherent vitenskapelig representasjon som svarte til behovene for å kvantifisere potensielle kraftmengder som kunne brukes i industrien i Odda.

Fra kartleggingsarbeidene A/S Tyssefaldene utførte i Tyssedal og Odda tidlig på 1900-tallet fremgår det at yttergrensene for det tekniske systemet som kraftverket i Tyssedal og smelteverkene i Odda samlet utgjorde, ble fremstilt i ett kart og trukket ved nedbørsfeltets yttergrenser. Altså var det ikke bare fabrikanleggene eller Tyssedal og Odda som byer som dannet romlige enheter, skaleringene fulgte også hydrologiens romlige enheter. Innenfor dette området ble den romlige kunnskapen opparbeidet av A/S Tyssefaldene, med direkte materielle konsekvenser i form av plasseringen av damanlegg, tunneller, kraftverk, linjer og fabrikker. Og ettersom den hydrologiske kartleggingen av hele Sør-Norge ble ferdig utarbeidet mot

slutten av 1800-tallet, kan vi si at den hydrologisk-topografiske skaleringen av Tyssedal og Odda utviklet seg samtidig med en vitenskapelig representasjon av hele fastlandet som et område som kan deles inn i distinkte og tilstøtende nedbørsfelt. Forstått som nedbørsfeltet var Tyssovassdraget også en del av et større romlig system som i kraft av samme kunnskapsformål gjorde rommet homogent og kontinuerlig. Et nedbørsfelt var i prinsippet en modul eller brikke som kunne settes sammen med andre uten at det romlige systemet endret karakter.

Kunnskapshistorisk innebar industrialiseringen en ny vitenskapelig tolkning av Tyssedal og Odda som rom. Perspektivet på stedene ble nå mer definert av et ingeniørperspektiv hvor den visuelle erfaringen av stedene ble mediert gjennom de topografiske og hydrologiske kartene. Sted og rom ble satt i en annen type forbindelse, nå som stedene kunne sees 'ovenfra' og ingenstedsfra i og med kartenes vertikale fremstilling av topografien (Casey 2002:166–170). I tillegg til oppfatningen av Tyssedal og Odda som i eller nær et hydrologisk rom, var oppfatningen av stedene som deler av større økonomisk rom. En ting var at kraft- og fabrikanleggene måtte *plasseres* riktig i terrenget med tanke på tekniske funksjoner, i tillegg ble Tyssedal og Odda valgt ut som *lokalisering* av noen spesifikke funksjoner (kraft, produksjonsprosess og havn) i et større industrielt system, som kunne forsyne markeder for karbid og cyanamid i Europa og samtidig få tilført råstoffer fra avstand (Rokne 1974:12–13). Odda og Tyssedal var slik sett like mye lokaliteter som steder, fordi større industrielle systemet bare sekundært handlet om stedskvalitetene og primært om lokalitetenes innbyrdes sammenheng. Også dette forutsatte relativt avansert romlig kunnskap gjennom kart, navigasjon og ny kommunikasjonsteknologi.

### Ressursrommet

Et annet aspekt ved industrialiseringen i Tyssedal og Odda betraktet som romlig praksis var tilførselen av råstoffer eller naturressurser. I likhet med mange andre industrier av denne typen fikk Odda/Tyssedal tilført viktige råstoffer langveisfra. Flere fabrikkanlegg var i drift i Tyssedal eller Odda tidlig på 1900-tallet, og en detaljert fremstilling av råvarestrømmenes geografi ville føre langt utover rammene av denne artikkelen. For ordens skyld vil jeg likevel nevne Det Norske Zinkkompani som ble etablert i Odda i 1924. Råstoffet for zinkverket var først og fremst zinkmalm fra Spania, senere ble det også skipet inn malm fra gruver i Sverige og Norge (Aven og Grimelid 2024:38). I Tyssedal ble arbeidet med byggingen av fabrikkanlegget for Det Norske Nitridaktieselskap påbegynt i 1915 (Kolltveit 1967:60). Der skulle det produseres aluminium, blant annet på aluminiumsoksid fra Frankrike (Kollenborg 1962:42). I selve Odda startet byggingen av karbidfabrikken Alby United Carbide Faktories i 1906. Umiddelbart etter i 1907 startet byggingen av tvillingfabrikken North Western Cyanamide Company som produserte cyanamid. I utgangspunktet var de selvstendige foretak, men ble slått sammen til Odda Smelteverk A/S i 1924. Disse fabrikkene/fabrikken var koblet til råvarestrømmer både fjernt og nær, i form av kalk fra Osterøy og koks fra Wales. Sistnevnte anlegg er det som har stått i sentrum for verne-debattene i Odda på 2000-tallet

Ser man på formen for romlig praksis knyttet til råvarestrømmene rundt Odda Smelteverk da det var i drift tidlig på 1900-tallet var den karakterisert av å både være knyttet til et regionalt rom og et internasjonalt rom. For fremstilling av fabrikkens hovedprodukter karbid og cyanamid var de viktigste råstoffer kull, koks og kalkstein.

Kullet kom fra Wales, koksen fra Englands østkyst, og kalksteinen kom mellom 1908 og 1959 fra kalkgruvene på Skaftå på Osterøy (Andersen 1989:106). Kalkforsyningen er særlig interessant sett i lys av kulturarvsprosessene og skalering. Gruvedriften på kalk var organisert mer eller mindre direkte av Odda Smelteverk, fra 1908 ble det levert kalk til Odda på grunnlag av fast kontrakt med Rieber & Søn, og fra 1924 ble gruva og transporten fra den drevet i regi av Odda Smelteverk selv. I 1928 satte Odda Smelteverk også i gang et kalksteinsbrudd på Mosterhamn, som sammen med Skaftå forsynte fabrikken med kalk fram til slutten av 1950-åra. Odda Smelteverk ble slik sett drevet som ett foretak lokalisert på ulike steder i regionen. I tillegg til Odda Smelteverk sin egen romlige spredning, kom selvsagt alle andre råstoffer, varer og tjenester levert av foretak rundt i hele regionen, landet og i utlandet (Bjørsvik & Nilsen 2020). Men poenget i denne sammenheng er at selve primæraktiviteten i Odda og organiseringen av råvarestrømmene i sitt vesen var romlig spredt, i en regional skala.

I dag finner man tydelige materielle avtrykk etter Skaftå på Osterøy, og de blir noen grad betraktet som kulturmiljø også i areal- og kulturminneforvaltningen. Det samme gjelder kalkbruddet i Mosterhamn på Bømlo, hvor det også er synlige spor etter kalkutvinningen og i noen grad blir oppfattet som et kulturmiljø i den kommunale arealplanleggingen. For koks- og kullgruvene i Wales og England har jeg ingen opplysninger. Men det som direkte understøtter argumentet om en blindsoner i areal- og kulturminneforvaltningen når det gjelder et grep om den historiske romlige praksis, er at forvaltningen av de tre stedene som kulturmiljø i praksis er helt adskilt. Ser vi på arealplaner og kulturminneplaner i de respek-

tive kommunene, finner vi ingen koblinger på tvers av romlig adskilte kulturmiljøer verken når det gjelder organiseringen av vernet eller i begrunnelsen for verneverdier. Som allerede nevnt i gjennomgangen av vern og fredning i Tyssedal og Odda er det heller ikke der tenkt inn sammenhenger mellom stedene som følger råvarestrømmenes geografi. Med tanke på at det er tydelige materielle spor etter industri- og gruvevirksomheten på alle disse tre stedene, er det påfallende at den relasjonelle betydningen knyttet til stedene dermed ikke kommer frem.

### Konklusjon

Innledningsvis spurte jeg om det er plass for sporene etter industriens romlige praksiser i kulturminneforvaltningen. Jeg har nå gått gjennom hvordan Odda og Tyssedal ble skalert som stedlig kulturarv i forvaltningen, og i siste del har jeg trukket frem eksempler på stedsoverskridende skaleringslogikker i industrialiseringen av Odda og Tyssedal tidlig på 1900-tallet. Hva sier dette om vendingen mot sammenhenger bruken av kulturmiljøbegrepet som regel blir begrunnet med? En hovedbegrunnelse for bruken av kulturmiljø fremfor kulturminne i forvaltningen er at en slik skal få frem sammenhenger i den materielle kulturhistorien på en tydeligere måte. Men hvilke sammenhenger som kan tydes i et miljø er avhengig av hvordan man forstår den historiske praksis som har gitt opphav til miljøet. En av hovedutfordringene med måten metodikken for sted- og landskapsbeskrivelser er utformet på i kulturminneforvaltningen er at den i liten grad tar høyde for at sporene etter noen typer kulturminner – som industrielle – har blitt til ut fra en sterkt ekspansiv romlig praksis hvor lokalisering og utforming av sted er styrt mer av de relasjonelle kvalitetene mellom stedene enn av egenskapene til de enkelte stedene.

Samtidig representerer stedsbegrepet og landskapsbegrepet i kulturminneforvaltningen en åpning mot en forståelse av geografi i historie. Interessen for topografiske forutsetninger for industri vi så i forbindelse med KULA-registeret tyder på dette. Elementene av et geografisk perspektiv blir likevel ganske marginale og kun brukt om det en regner som naturgitte forhold (topografi) og rent deskriptivt om egenskaper ved kulturmiljøene slik de er i dag. Geografi som inngang til å forstå historiske praksiser i formingen av materielle kulturmiljøer er helt underordnet i materialet jeg har gått gjennom. Det ser også ut til å være et paradoks knyttet til stedsbegrepet slik det blir brukt i kulturmiljøforvaltningen. Jeg har vist i del to av artikkelen at kulturmiljøbegrepet ble til parallelt og sammenflettet med stedsbegrepet. Planleggingsfagene førte an i vendingen mot sted på 1980- og 1990-tallet, men kulturminneforvaltningen koblet seg tidlig på denne vendingen i og med at den allerede fra 1970-tallet stod med en fot i areal- og miljøforvaltningen. Det som skjedde med stedsbegrepet omkring 1990 var at det ble knyttet til kultur. Sted var areal, men også omtalt sammen med menneskelig behov og identitet. Paradokset er at realiseringen av sted som kultur har blitt erobret av forvaltningen av sted som areal. Men sted som areal er mer som et stykke geografisk rom hvor båndene til praksiser er kuttet, enn sted i den samfunnsgeografiske betydningen jeg har argumentert for her, altså sted som noe som gjennom praksiser settes i forhold til romlige skalaer. Et relasjonelt stedsbegrep som kan integrere ulike romlige skalaer i kulturarv ser ut til å passe dårlig med en forvaltningspraksis som er så tett bundet til at kulturminner er fysiske spor etter fortiden.

Undersøkelsen av Odda og Tyssedal har vist at den viktigste virkningen av den sted-

lige vendingen i kulturminneforvaltningen er at erindringsaspektet ved kulturminner blir formet i samspill med arealmessige avgrensninger. Dette betyr ikke at periodiseringer, dateringer, fortellinger, utviklingsforløp eller andre temporale mekanismer er borte fra konstruksjonen av kulturarv, men avgrensning og identifikasjon av rom som steder og kulturmiljø gjør at kulturarvsprosesser må forstås både som spørsmål om historie og geografi. Med utgangspunkt i eksempelet om oppkomsten av stedstenking, landskap og miljø i vernet av Odda og Tyssedal er det grunn til å si at de mer ekspansive romlige praksiser havner i skyggen av stedsbegrepet. Tilløpene til å se på industrimiljøene gjennom landskapsbegrepet nyanserer dette bildet noe i og med at en da åpner for en annen type skalering, men som vi har sett blir landskapsdimensjonen likevel sett på ut fra topografiske kvaliteter enn et rom relativt til industrien som romlig praksis. De romlige praksisene og kulturminnene spredt ut i rommene etter dem ser derfor ut til å glemmes fordi de i forvaltningens praksis blir liggende i bakgrunnen, mens stedene danner hovedmaterialet for erindring fordi de er enklere å fange opp og beskrive med metodene og teknikkene forvaltningen har til rådighet.

#### Litteraturliste

- Andersen, Asbjørn, Ivar Haug, Lasse Trædal, Sven Nord og Helge Sunde 1989. *Smeltedigelen – en industrisaga. Odda smelteverk gjennom 80 år*. Odda, Nord 4 Bokforlag.
- ARCHUS arkitekter 1997. *Stedanlyse og idé-katalog for Odda*. Odda, Odda kommune.
- Asplan Viak 2008. *Stedsanalyse: Odda Smelteverk 2008*. Oslo, Riksantikvaren.
- Assmann, Aleida 1999. *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. New York, Cambridge University Press.
- Aven, Håvard og Frode Grimelid 2024. *Zinken: Boliden Odda AS 100 år*. Odda, Kraftmuseet.
- Bjørsvik, Elisabeth og Yngve Nilsen 2020. «Et vestlandsk storindustri-centrum». Etableringen av karbid- og cyanamicfabrikkene i Odda fram til første verdenskrig. *Historisk tidsskrift*, vol. 99 (1), s. 37–51.
- Brenner, Neil 2001. The limits to scale? Methodological reflections on scalar structuration. *Progress in Human Geography*, vol. 25 (4), s. 591–614.
- Brenner, Neil 2019. *New Urban Spaces. Urban Theory and the Scale Question*. New York, Oxford University Press.
- Byrkjeland, Martin 2007. Kraft- og industri-systema rundt Hardangerfjorden. I Elisabeth Bjørsvik og Lars Låte (red.). *Vannkraft og kraftkrevende industri i Norge 1900–2006*. Odda, Norsk Vasskraft- og Industristadmuseum, s. 29–43.
- Bårtvedt, Randi 1996. Industrisamfunn og kulturarv. *Nordisk Museologi*, vol.1, s. 67–72.
- Casey, Edward 2002. *Representing place. Landscape painting & maps*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Casey, Edward 2001. Body, Self and Landscape. I Paul C. Adams, Steven Hoelscher og Karen E. Till (red.). *Textures of Place: Exploring Humanist Geographies*. Minneapolis: University of Minnesota Press, s. 403–425
- Casey, Edward 2007. Boundary, Place, and Event in the Spatiality of History. *Rethinking History*, vol. 11(4), s. 507–512.
- Christensen, Arne Lie 2011. *Kunsten å bevare. om kulturminnevern og fortidsinteresse i Norge*. Oslo, Pax.
- Eriksen, Anne 2014. *From Antiquities to Heritage. Transformations of Cultural Memory*. Oxford, Berghahn Books.



- Evensen, Cornelis Horn 2009. Spor i by. Nasjonale kulturminneinteresser i byer. *Plan*, vol. 5, s. 16-23.
- Forrás, Peter 2017. *Museum som tidserfaring*. [Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen]. BORA vitenarkiv. <https://hdl.handle.net/1956/17233>.
- Forrás, Peter og Helena Nynäs 2019. *Kraftverk; arkitektur, funksjon og teknologi*. Oslo, Norges vassdrags- og energidirektorat.
- Gjestrum, John Aage 2001. Fra folkemuseum til økomuseum. Økomuseumsbegrepet – en fornyelse av museumsinstitusjonen og et viktig instrument for lokalsamfunnet. *Nordisk Museologi*, vol. 1–2, s. 33–52.
- Gottlieb Paludan Architects 2014. *Odda smelteverk – mulighetsstudie*. Oslo, Riksantikvaren.
- Graham, Brian, Greg Ashworth og John Tunbridge 2000. *A Geography of Heritage. Power, Culture and Economy*. London, Routledge.
- Hansen, Jens Christian 1980. *Industristedenes plass i Norges bosetningsmønster*. Bergen, Universitetsforlaget.
- Harsson, Bjørn Geir og Roald Aanrud 2016. *Med kart skal landet bygges: oppmåling og kartlegging av Norge 1773–2016*. Hønefoss, Statens kartverk.
- Harvey, David 1982. *The limits to capital*. Oxford, Blackwell.
- Harvey, David 1990. *The Condition of Postmodernity*. Oxford, Blackwell.
- Harvey, David 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Cambridge, Blackwell.
- Harvey, David C. 2015. Heritage and scale. settings, boundaries and relations. *International Journal of Heritage Studies*, vol. 21 (6), s. 577–593.
- Hjemdahl, Anne Sofie 2023. Å gjøre kulturarv til miljøpolitikk – om arealpolitikk, ressurstenkning og naturaliseringsprosesser. *Nordisk kulturpolitisk tidsskrift*, vol. 26 (1), s. 57–75.
- Hordaland fylkeskommune 1992. *Forum for byggeskikk og tettstadforming: Rapport frå 1. samling på Solstrand fjordhotell 27.–28. Februar 1992*. Bergen, Hordaland fylkeskommune.
- Hordaland fylkeskommune 1994. *Forum for byggeskikk og tettstadforming: Rapport frå 3. fylkessamling på suitell Edvard Grieg i Bergen*. Bergen, Hordaland fylkeskommune.
- Jensen, Rolf H. 1980. *Moderne norsk byplanlegging blir til. Tanker og ideer som preget fremveksten av moderne norsk byplanlegging slik det særlig fremkommer i de tekniske tidsskriftene 1854–1919 med forenklet videreføring av vesentlige tendenser i 1920–30-årene*. Stocholm, Nordiska institutet för samhällplanering.
- Johnsen, Yngvar 1968. *Planlegging – hvordan planlegger vi arealbruk og utbygging?* Oslo, Kommunal- og arbeidsdepartementet.
- Kollenborg, E. 1962. *Det Norske Nitridaktieselskap 1912–1962*. Oslo, DNN.
- Kolltveit, Olav 1967. *Det nye Odda. Odda herad 1913–1963*. Odda, Kinsarvik bygdeboknemnd.
- Kulturdepartementet 1992. *Omgivelse som kultur. Handlingsprogram for estetisk kvalitet i offentlig miljø*. Oslo, Kulturdepartementet.
- Kähkönen, Satu og Tuuli Lähdesmäki 2019. Broadening the Scope of Heritage. The Concept of Cultural Environment and Scalar Relations in Finnish Cultural Environment Policy. I Tuuli Lähdesmäki, Suzie Thomas og Yujie Zhu (red.). *Politics of Scale: New Directions in Critical Heritage Studies*. New York, Berghahn, s. 95-109.
- Lefebvre, Henri 1991. *The Production of Space*. Oxford, Blackwell.
- Lidén, Hans-Emil 1991. *Fra antikvitets til kulturminne*. Oslo, Universitetsforlaget.

- Madssen, Svein-Yngve 1983. *Norzink AS i Odda – Den klareste flammen i «ildens by» – 1924–1984*. Odda, Norzink.
- Massey, Doreen 1991. A global sense of place. *Marxism today*, s. 24–29.
- Massey, Doreen 1994. *Space, place, and gender*. Minneapolis, Polity Press.
- Massey, Doreen 2005. *For Space*. London, Sage.
- Miljøverndepartementet 1993. *Stedsanalyse – innhold og gjennomføring*. Oslo, Miljøverndepartementet.
- Nielsen, Niels Kayser 2007. Monument på väg. Kulturarvet i bruk och identitetens topografering. I Jonas Frykman og Billy Ehn (red.). *Att tolka det förflutna och besvärja framtiden*. Stockholm, Carlsson Bokförlag, s. 141–165.
- Norberg-Schultz, Christian 1992. Hva er et tettsted? Om stedskvaliteter og stedsidentitet. I Terje Forseth (red.). *Fra vegkryss til tettsted*. Oslo, Norsk Kommunalteknisk Forening, s. 6–10.
- Regjeringen 2020. Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken. Engasjement, bærekraft og mangfold*.
- Riksantikvaren 1993. *Nasjonale verdier og vern av kulturmiljøer*. Oslo, Riksantikvaren.
- Riksantikvaren 2000. *Fredningsvedtak for Tjssedal kraftverk*.
- Riksantikvaren 2009. *Kulturhistorisk stedsanalyse. En veileder i bruk av DIVE-analyse*. Oslo, Riksantikvaren.
- Riksantikvaren 2011. *Odda smelterverk/Smelteverkstomten gnr 60 bnr 12 m. fl., Odda kommune – vedtak om fredning med heimel i lov om kulturminne § 15, jf. § 22*.
- Riksantikvaren 2016. *Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Hordaland*. Oslo, Riksantikvaren.
- Riksantikvaren 2018. *Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse. Veilder om faggrunnlag og arbeidsmåte*. Oslo, Riksantikvaren.
- Rokne, Anders 1974. *Odda Smelteverk A/S i femti år: 1924–1974*. Odda, Odda Smelteverk A/S.
- Simonsen, Kirsten 2010. Rumlig praksis: Konstitusjon af rum mellem materialitet og repræsentation. *Slagmark – Tidsskrift for idéhistorie*, vol. 57, s. 35–47.
- Skjold, Dag Ove og Lars Thue 2007. *Statens nett. systemutvikling i norsk elforsyning 1890–2007*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Smith, Laurajane 2006. *Uses of Heritage*. Abingdon, Routledge.
- Smith, Neil 2010. *Uneven Development. Nature, Capital and the Production of Space*. London, Verso.
- Stenseth Grimrud arkitekter as 2001. *Stedsanalyse. et levende Tjssedal*. Odda, Odda kommune.
- Sæter, Oddrun 2005. *Byen som symbolsk rom. bypolitikk, stedsdiskurser og gentryfisering i Gamle Oslo*. Oslo, Norges byggforskningsinstitutt.
- Sörlin, Sverker 2003. Den stora skalan. I Dag Avango og Brita Lundström (red.). *Industrins avtryck: perspektiv på ett forskningsfält*. Stockholm, Brutus Östling, s. 291–309.
- Tennøy, Aud og Inger-Lise Saglie 2000. *Stedsanalyser i planlegging*. Oslo, Norsk institutt for by- og regionsforskning.
- Ågotnes, Hans-Jakob, Randi Barndon, Asbjørn Engevik og Torunn Selberg 2014. *Når industrisamfunnet blir verdensarv*. Oslo, Scandinavian Academic Press.